

VERENIGING VOOR FUNERAIRE ARCHEOLOGIE

TAFOFIEL 52

ISSN 2593-3639

1. LEDENUITSTAP 28 AUGUSTUS- VERSLAG.....	2
2. HERITAGE DAYS –MEETING POINTS	4
3. DE OVERLIJDENS VAN LOUISE-MARIE EN LEOPOLD I ALS NOOIT EERDER GE- ZIENE MASSA-EVENEMENTEN.....	5
4. 'GROOTSE' BEGRAFENISSEN OP HET LAKENSE KERKHOF.....	15
5. ATELIER ERNEST SALU NEEMT DEEL AAN DE BRUSSELS BIENNALE ECLECTIC ARCHITECTURE (BBEA) - 2 EN 3 OKTO- BER 2021	20

Epitaaf vzw krijgt de steun van:

VOORWOORD

De vakantie is voorbij! Hopelijk hebben menige lezers er een prettige en deugdgedoende vakantie op zitten met rijkelijk gestoffeerde verhalen van kerkhof- en begraafplaatsbezoeken of ander interessant kunsthistorisch geweld... indien niet, ook goed en niet getreurd, vzw Epitaaf kondigt nog en drukke kalender aan voor het najaar van 2021. De Georges Houtstontentoonstelling loopt nog tot en met 2 oktober in het Museum van de Nationale Bank van België. Ondertussen hebben we een zeer interessante ledendag te Luik achter de rug. U leest er in dit nummer een korte neerslag van. Traditiegetrouw is september Open Monumentenmaand, en dit zowel in Vlaanderen als in Brussel. En al even traditiegetrouw neemt Epitaaf deel aan de Brusselse editie die zal doorgaan op 18 en 19 september. Het thema 'Meeting Points' wordt aan de hand van verschillende bijdragen in deze Tafofiel ingevuld en staat in het teken van de grootse begrafenis op het kerkhof van Laken waar adel en rijke burgerij elkaar ontmoetten, of in de woorden van de Lakenese geschiedschrijver Arthur Cosyn in 1906: "Chaque année,..., le cimetière de Laeken voit affluer des cortèges interminables de personnes accourues pour fleurir les tombes chéries. Toute l'année durant, d'ailleurs, il reçoit un bon contingent de visiteurs, venus dans le même but ou par désœuvrement." Moet nog gezegd dat deze Cosyn in hetzelfde werk voor het eerst de uitdrukking "Père-Lachaise de la Belgique" gebruikte voor het Lakenese kerkhof! Kort na OMD2021 volgt BBEA2021.... U zei? Kort na de Open Monumentendagen volgt de eerste editie van de *Brussels Biennale for Eclectic Architecture*. Het atelier Salu opent voor deze gelegenheid zijn deuren op 2 en 3 oktober. Mogelijk volgt er nog een Open deur rond Allerheiligen – hou alvast uw mailbox in de gaten! - om vervolgens in een niet al te vaste winterslaap te gaan. Inderdaad, achter de schermen zal duchtig worden voort gewerkt aan de ontsluiting van de collectie én de woning Ernest Salu... maar dat is al voor een volgend nummer van onze Tafofiel. Ik wens jullie veel leesplezier en hoop menig van jullie te mogen ontvangen tijdens één van onze publieksmomenten.

Voorzitter Tom Verhofstadt

De 82-jarige Valentin Menchior laat zich inspireren door de natuur voor een ontwerp van hoekornament voor een kasteel te Chimay (Foto T. Verhofstadt 2021 © vzw Epitaaf)

Valentin Menchior en zijn neef, Daniël die vandaag het atelier leiden!

We werden ontvangen in de werkplaats waar we uitleg kregen over het ontwerp en maakproces van ornamenten voor (grotendeels) interieur en exterieur. De Ateliers Menchior voorzien in unieke ontwerpen, renovatieprojecten en restauratieprojecten uitgevoerd in staff, stuc en *carton-pierre* voor werven in binnen- en buitenland. Elders op het terrein staat een grote hal dewelke het museum van het familiebedrijf herbergt en waarin duizenden gipsornamenten staan tentoongesteld in alle mogelijke formaten en stijlen.

Traditiegetrouw gaat de jaarlijkse ledendag van vzw Epitaaf door in de zomer en zoeken we het niet al te dicht bij onze vertrouwde wintertuin te Laken. Dit jaar ging de ledendag door op 28 augustus te Luik. We mochten 14 zeer geïnteresseerde deelnemers verwelkomen. Op het programma stonden twee bezoeken, mooi verdeeld over de voor- en namiddag. De voormiddag bracht ons naar Ans – voor de wielerveders lang de aankomst van de klassieker Luik-Bastenaken-Luik, maar dat even terzijde – een gemeente ten noordwesten van Luik en de werkplek van de Ateliers Menchior. De namiddag bracht ons naar de andere kant van de Maas, ten noordoosten van Luik, op de begraafplaats van Robermont, met zijn 44 ha de grootste en belangrijkste begraafplaats van Luik.

De keuze om de Ateliers Menchior te bezoeken is een gevolg van de vele voorbereidingen die de vzw Epitaaf, en haar voormalige voorzitter Linda Van Santvoort in het bijzonder, hebben getroffen in het kader van de dubbele Houtstonttentoonstelling (nog tot en met 2 oktober in het Museum van de Nationale Bank – zie ook Tafofiel #51) waarbij werd gezocht naar wie het beroep van beeldhouwer-ornamentist nog uitvoerde. Bitter weinig bleek, behalve dus te Ans waar de Ateliers Menchior, gesticht in 1850, nog steeds, en dat al zeven generaties lang, uitmunten in het vak van beeldhouwer-ornamentist. Het bezoek aan hun atelier met bijhorend museum is een absolute aanrader, niet alleen omwille van de duizenden gipsen modellen en malen die er zijn opgeslagen, maar vooral ook door de gastvrijheid en het enthousiasme van de 82-jarige

Een zicht in het museum van de Ateliers Menchior – de ‘afdeling’ kapitelen (Foto T. Verhofstadt 2021 © vzw Epitaaf)

Na een zeer natte middagpauze stond een rondgeleide wandeling op de begraafplaats van Robermont geprogrammeerd. Sinds 1799 wordt hier begraven op wat de voormalige terreinen waren van de Cisterciënzerabdij van Robermont. De wet van 1 september 1796 beval de opheffing van religieuze

gemeenschappen en het overdragen van hun eigendommen aan de republikeinse staat. Op 16 april 1797 werd de abdij van Robermont openbaar verkocht. Doch, op het moment van de verkoop besliste het gemeentebestuur van Luik de tuin te gebruiken als begraafplaats. Zijn geografische ligging, de voldoende afstand van het stadscentrum en de aanwezigheid van de hoge ommuring zorgde ervoor dat het terrein geschikt was voor het begraven. Op 15 april 1799 besliste de gemeenteraad dat de Robermonttuinen tijdelijk konden worden gebruikt voor het begraven van gesneuvelde soldaten uit de *Hospice des Ecoliers*, heden de Fonckkazerne.

Hiermee had Luik geanticipeerd op de bepalingen van het Napoleontische decreet van 12 juni 1804. Kort hierna, op 19 april 1805 besliste de Luikse gemeenteraad dat begrafenissen mochten plaatsvinden op de begraafplaatsen van de Bayards, Hocheporte en Robermont. De begraafplaats van de Bayards werd al opgeheven in 1815, die van Hocheporte volgde kort erna in 1821. Pas in 1874 kreeg Luik een tweede grote begraafplaats, die van Sint-Walburgis, ten noorden van het stadscentrum.

Vandaag is de begraafplaats van Robermont met

zijn 44 ha de grootste van Wallonië. Het is een bosrijke parkbegraafplaats waarvan het oudste deel sinds 2002 bij decreet werd beschermd.

Hier liggen beeldhouwers, schilders, musici, politici, schrijvers, universiteitsprofessoren, botanici, tuinders en andere beroemdheden, die elk hun rol in de geschiedenis van Luik, Wallonië of België hebben gespeeld.

Het art-nouveaugrafteken van de familie Serrurier-Bovy naar een ontwerp van de Luikse architect en meubelontwerper Gustave Serrurier-Bovy (1858-1910) die er zelf ook ligt begraven

(Foto T. Verhofstadt 2021© vzw Epitaaf)

Op de voorgrond het neogotische grafteken van de Luikse liberaal en voormalig Eerste Minister van België Frère-Orban (1812-1896) met daarachter het bombastisch eclectische grafteken van de Luikse schilder Joseph Carpay (1822-1892) bekroond door een bronzen beeldengroep door de Luikse beeldhouwer Léon Mignon (1847-1898)

(Foto T. Verhofstadt 2021© vzw Epitaaf)

2. HERITAGE DAYS—18 & 19 SEPTEMBER - *MEETING POINTS*

De 33ste editie van de « Open Monumentendagen » in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gaat gepaard met een officiële naamswijziging met het oog op een inclusieve benadering van het erfgoed.

Het thema « meeting points » plaats het erfgoed in de kijker waar mensen elkaar ontmoeten: cafés, restaurants, theaters, feestzalen, marktplaatsen, parken.... Uiteraard zit de pandemie achter de keuze voor dit thema. Nooit eerder immers hebben wij ons gerealiseerd hoe belangrijk het contact tussen mensen is, nooit eerder hebben wij de ontmoeting met familie en vrienden zozeer moeten missen.

Zoals altijd is Epitaaf van de partij. Op het eerste zicht was het even nadenken hoe en op welke manier wij ons met dit thema kunnen associëren. Maar toch kwamen de ideeën al snel naar boven. De voorbije sanitaire crisis heeft ook een grote impact gehad op begrafenissen die traditioneel momenten zijn waar mensen—families, vrienden, kennissen—elkaar ontmoeten om afscheid te nemen en elkaar te troosten. De begraafplaats is de plek van het laatste afscheid, van het laatste eerbetoon aan de overledene. We gingen op zoek naar enkele hoogtepunten in de geschiedenis van de begraafplaats van Laken als ontmoetingsplaats.

Traditiegetrouw opent Epitaaf ook de deuren van het atelier Salu. Het atelier was één eeuw de werkplek van drie generaties Salu. Maar het was veel meer dan dat, de Salus ontvingen er klanten en lieten er ook leerlingen en collega's beeldhouwers aan de slag gaan. De term « atelier Salu » mag in deze context dan ook gezien worden als een ontmoetingsplek. Het is met die gedachte in het achterhoofd dat een promenade in het atelier ons iets kan leren over de samenwerkingsverbanden.

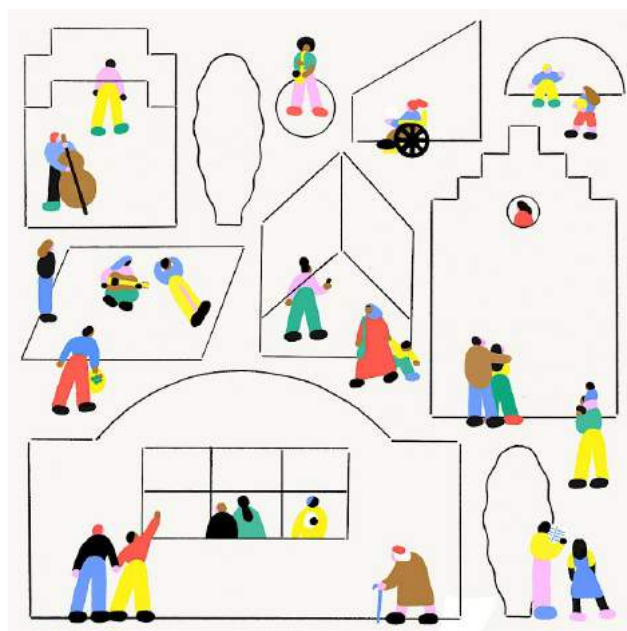
HET BEZOEK AAN HET ATELIER EN HET VOLGEN
VAN DE RONDLEIDINGEN OP DE BEGRAAFPLAATS
KAN ALLEEN OP RESERVATIE. INSCHRIJVEN KAN
VANAF 1 SEPTEMBER OP :

<https://heritagedays.urban.brussels/nl/>

RESERVATION DES VISITES GUIDEES EN fr :

<https://heritagedays.urban.brussels/fr/>

OPGELET! OP ZONDAG 19 SEPTEMBER IS HET AUTOLOZE ZONDAG. ONZE BEZOEKERS KUNNEN ONS BEREIKEN MET HET OPENBAAR VERVOER. BUS, TRAM EN METRO ZIJN GRATIS!

Tijdens deze Heritage Days zijn er nog interessante bezoeken mogelijk in de nabijheid van het atelier Salu en het kerkhof:

- het voormalig station, nu « maison de la Création »,
 - Een wandeling langs wijkbioscopen in Laken
-

Bekijk zeker het programma want reserveren is overal noodzakelijk.

3. DE OVERLIJDENS VAN LOUISE-MARIE EN LEOPOLD I ALS NOOIT EERDER GEZIENE MASSA-EVENEMENTEN

FREDERIK TINCK

Dit artikel wil een leidraad zijn voor rondleidingen georganiseerd door Epitaaf vzw ter gelegenheid van de Open Monumentendag van 2021. Centraal staan de overlijdens, rouwstoeten en ceremonies van koning en koningin Leopold I en Louise-Marie. Deze gebeurtenissen konden rekenen op de aanwezigheid van de politieke en religieuze elite van het land, maar vooral van een nooit eerder geziene publieke belangstelling. Het verhaal omtrent deze massa-evenementen is gaandeweg opgebouwd langsheen een aantal referentiepunten: het atelier Salu, de Onze-Lieve-Vrouwekerk en de koninklijke crypte, Georges Houtstonts portaal van de oude kerk en de grafmonumenten op het kerkhof van Laken van Léon Suys, Emile Bockstael, Joseph Poelaert, Alphonse Balat, Louis de Curte, Louis-Joseph Ghémar en de familie Salu.

De witmarmeren grafplaten, bewaard in de door Ernest Salu I (1846-1923) gebouwde wintertuin, zijn niet enkel de stille getuigen van de overlijdens van het eerste Belgische koninklijk paar, maar tevens van een nooit eerder geziene volkstoeloop. De verschillende rouwstoeten, begrafenissen en requiems worden bijgewoond door koninklijke families, de adel, de clerus, het politieke kruim van de jonge Belgische natie, de *beau-monde* en de bourgeoisie, maar ook door enorme volksmassa's van koningsgezinden en nieuwsgierigen, en van al die wil zien en gezien worden.

In de kantlijn hiervan stelt zich de vraag hoe en wanneer deze grafplaten in het bezit zijn gekomen van het steenkappersbedrijf Salu. Een inventaris uit 1876 van het meubilair van de grafkapel in de vroegere parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw vermeldt 'witmarmeren grafplaten met vergulde opschriften'. Na een langlopend dispuut tussen de kerkfabriek en het gemeentebestuur van Laken, in een periode tussen 1879 en 1901, wordt uiteindelijk de oude kerk nagenoeg volledig gesloopt. Enkel het koor ontsnapt aan de afbraak. Mogelijks heeft Salu tijdens of na deze afbraakwerken de grafplaten verworven. Hoe dan ook zijn ze op een foto, te dateren omstreeks de jaren 20, niet te zien op de plaats in de wintertuin waar ze nu worden bewaard. Wel is de grafplaat van Leopold I en de grafplaat van de prinsen Philippe (1837-1905) en Boudouin (1869-1891) waarneembaar op foto's te dateren ten vroegste in de jaren 20 en 30 van de vorige eeuw. Dit toont met zekerheid aan dat de

Salu's in die periode, of vroeger, reeds in het bezit waren van de grafplaten. Ze waren evenwel niet vast bevestigd aan de muren van de in 1912 opgerichte wintertuin, maar werden bij gelegenheid staand getoond op *chevalets*.¹ Verder onderzoek is aan de orde. (afb. 1,2,3,4)

Afb. 1 Marmeren grafplaten van Leopold I en Louise Marie in de wintertuin. Grafplaat Louise-Marie: 179x100x2cm. Grafplaat Leopold: 179x98x4 cm (foto auteur, 2021)

Afb. 2 De wintertuin met het gipsmodel voor het graf van Vanderstraeten-Keteler (grote laan/ perk 4, 1926) van P. Theunis (niet meer in de collectie). Links is een stuk van de grafplaat van Leopold I te zien (fonds Salu © Epitaaf vzw)

Afb. 3 De voorkoer met gipsmodellen voor het Salu graf (Christus, 1935) en voor het Coghen monument (Geefs). In de wintertuin de buste van koningin Astrid. Geen enkele van deze gipsen is nog aanwezig in de collectie. Rechts achter de Coghen-gisant staat de grafplaat van prinsen Philippe en Baudouin. (fonds Salu © Epitaaf vzw)

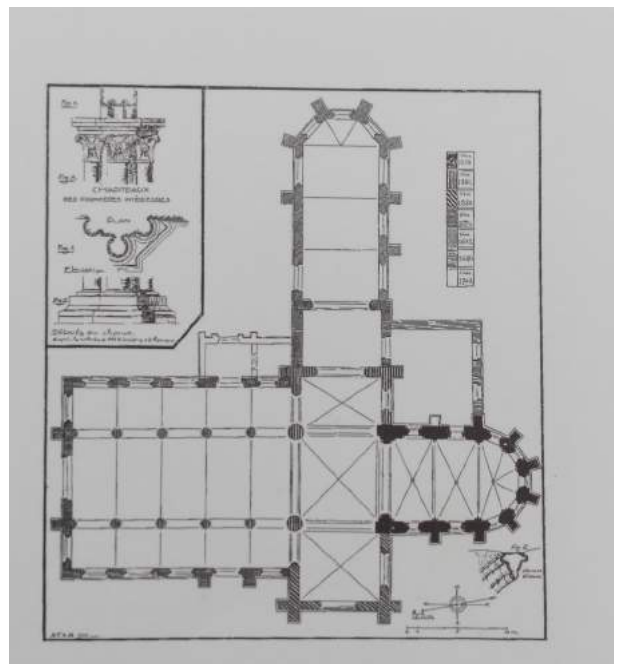
Afb. 4 Grafplaat van de prinsen Philippe en Baudouin in de vitrine van het atelier Salu, formaat: 232 X 87 X 2 cm (foto van de auteur 2021)

In oktober 1850 overlijdt koningin Louise-Marie van Orléans (1812-1850) in Oostende. (Afb.5) In een poging te herstellen van tuberculose verbleef ze sinds 1849 in de koninklijke residentie van de badstad. Deze Franse prinses werd door haar huwelijk met Leopold I van Saksen-Coburg (1790-1865) in 1832 de eerste Belgische koningin. Het paar had in 1831 zijn intrek genomen in het Koninklijk paleis van Laken, voorheen Schoonenberg, de vroegere zomerresidentie van de landvoogdes, aartshertogin Maria-Christina van Oostenrijk (1742-1798).² Alhoewel Louise-Marie aanvankelijk te kennen had gegeven begraven te willen worden in de grafkapel van de familie Orléans in Dreux (*chapelle royale Saint Louis*) stipuleerde ze in haar testament begraven te willen worden naast Leo-

pold I.³ Aan haar echtgenoot zou ze nadien in vertrouwen de voorkeur hebben gegeven aan een begraafplaats op het kerkhof van Laken, in de schaduw van de gotische parochiekerk en in de nabijheid van hun residentie. Op beslissing van de koning en in afwachting van de bouw van een nieuwe kerk te Laken wordt de koningin begraven in de kelder van de Sint-Barbarakapel van de oude kerk. Deze kapel ligt in het verlengde van de oostelijke transeptarm van de kerk. Ze is langgerekt en bestaat uit één beuk van drie traveeën die is afgesloten met een driezijdige apsis.⁴ (afb.6)

Afb. 5 Koningin Louise –Marie, zoals afgebeeld in het album van J. Gêruzet, *Funérailles de S.A.R. Louise-Marie-Thérèse-Caroline-Isabelle, Princesse d'Orléans, Reine des Belges*, Brussel, 1850. (© Epitaaf vzw)

Afb. 6. Grondplan van de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk zoals afgebeeld in : Celis, *Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1994.

Op vraag van Leopold I wordt tijdens de treinreis van Oostende naar Laken het stoffelijk overschot begeleid door drie bisschoppen en hun kanunniken. Om de unieke en hechte band tussen het jonge België en het katholicisme te onderlijnen legde de Kerk maar al te graag de nadruk op de katholieke levenswandel van de door het volk geliefde koningin. Grootschalige participatie in koninklijke begrafenissen was voor de Kerk, vanwege de voorbeeldfunctie voor het volk, een opportuniteit bij uitstek.⁵ (afb. 7)

Afb. 7 Het kerkhof met de oude kerk, tekening van Ernest Salu, ca. 1900 ((Fonds Salu © Epitaaf vzw)

Aangekomen in Laken wordt het stoffelijk overschot in een plechtige stoet naar de kerk van Laken gebracht. De mise-en-scène was hierin van meer dan gemiddeld belang. Een theatrale militaire escorte en de burgerwacht escorteren de monumentale lijkwagen. De lijkkoe is bedekt met zwarte rouwdoeken met in de top een kroon. De enorme katafalk met daarop de kist wordt getrokken door zes paarden. De gedrukte pers spreekt van een emotionele volksmassa langs de rouwstoet, unaniem verenigd in verdriet en trouw aan de monarchie. Er is sprake van een sterk saamenhorigheidsgevoel tussen alle aanwezigen, zowel tussen hoogwaardigheidsbekleders als tussen alle lagen van de bevolking. De structuren van het staatsapparaat en

van de Kerk lieten zich voor het volk aflezen in de officiële volgorde in de rouwstoet. De talrijke aanwezigheid van het volk langs de kant van de weg schept een gemeenschapszin onder alle aanwezigen, deelnemers en toeschouwers :

*plus on avançait dans le village de Laeken et plus la douleur paraissait profonde, unanime, plus les sanglots redoublaient. C'est que les habitants de ce village, pressés aux fenêtres, sur le pas de leur porte, sur le toit de leurs maisons tapissées de deuil ...*⁶ (afb. 8)

Afb. 8 Aankomst van de lijkwagen aan de kerk van Laken. Jules Géruszet, *Funérailles de S.A.R. Louise-Marie-Thérèse-Caroline-Isabelle, princesse d'Orléans, Reine des Belges*, Brussel, 1850. (© Epitaaf vzw)

Alvorens het lichaam in een zware kist, afgewerkt met lood en satijn, neer te leggen werd het onderworpen aan een autopsie en nadien gebalsemd. Aan het hof en bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken voelt men dat er vanuit het volk vraag is naar een langdurige publieke opbaring. Er wordt uiteindelijk besloten de koningin, evenwel in een gesloten kist, twee dagen publiek op te baren in een rouwkapel in de kerk van Laken. *Tienduizenden burgers, uit de omgeving van Laken en Brussel en uit alle geledingen van de maatschappij, komen een laatste groet brengen. Met degen in de hand*

*houden hoofdofficiëren van de burgerwacht en het leger de wacht aan de kist. Het beeld van klassen-verzoening in tijden van collectieve rouw wordt in de gedrukte media sterk benadrukt.*⁷

Het is de aartsbisschop van Mechelen, Engelbert Sterckx (1792-1867) die de dienst voorgaat in de oude kerk waarbij de kist wordt neergelaten in de crypte. (afb.9) Ondanks de beperkte ruimte zijn Belgische politieke, militaire en juridische elites in belangrijke mate aanwezig. Ministers, parlementsvoorzitters, voorzitters van Belgische hoven en rechtbanken, het diplomatiek korps, de medewerkers van de vorst, de hofdames en de geneesheren van het paleis krijgen een plaats toebedeeld. *Het requiem van de Belgische componist Joseph-François Snel wordt door vijftig zangers gebracht onder leiding van de kapelmeester van de kerk.*⁸

Afb.9 De kist wordt in de kelder van de Sint-Barbarakapel gebracht. Detail uit : Jules Gérard, *Funérailles de S.A.R. Louise-Marie-Thérèse-Caroline-Isabelle, princesse d'Orléans, Reine des Belges*, Brussel, 1850. (©Epitaaf vzw)

Toch wordt de nood gevoeld om de beperkte publieke vertegenwoordiging in Laken te compenseren met een meer uitgebreide officiële en nationale plechtigheid. Inspelend op het collectief sentiment beslist de regering en de religieuze top in België nog in dezelfde maand oktober een requiem op te dragen in de Sint-Michiels en Sint-Goedelekerk in Brussel. Op het gebied van zichtbaarheid, rouwversiering en muzikale en klerikale begeleiding wordt het een ongezien evenement. In de prominente aanwezigheid van alle Belgische prelaten draagt Sterckx de mis op. Vermits de Sint-Goedele grotere delegaties kan ontvangen dan in de kleine kerk van Laken zijn bij deze gelegenheid alle geleidingen van de natie ruim vertegenwoordigd. Een en ander leidt zelfs tot discussies omtrent het plaatsingsschema in de kerk. Zowel het

kerkje van Laken als de Sint-Goedele worden voor de gelegenheid uitbundig gedecoreerd.⁹

Het is de nog jonge Brusselse architect Joseph Poelaert (1817-1879) die de opdracht krijgt voor deze scenografie. Hij laat aan de kerk in Brussel vaandels, vlaggen en doeken aanbrengen, met boven het portaal een gigantische kroon.

Zijn collega, architect en stedenbouwkundige Léon Suys (1823-1887) staat in voor de scenografie en de decoratie van het interieur van de kerk. Léon Suys is samen met zijn vader, Tilman François Suys (1783-1861) begraven op het kerkhof van Laken. (zie verder in deze tafofiel)

Afb. 10-11 Decoratie van het exterieur en interieur van de Sint-Goedele. Gérard Op.cit. 1850 (© Epitaaf vzw)

Onder een baldakijn staat de sarcofaag opgesteld, met daarboven een immense sokkel met basreliëfs en allegorische taferelen en kandelaren van bijna achttien meter. De in het zwart beklede interieur wordt verlicht door lusters met duizenden kaarsen. Het muzikaal programma bestaat uit het requiem van François-Joseph Fétis (1784-1871), hofcomponist en directeur van het conservatorium. De uitvoering wordt verzorgd door kapelmeester Joseph Fischer (1819-1897), inclusief een solo door een Italiaanse tenor.¹¹

Deze requiemmis beperkt zich niet tot de hoofdstad. Ze staat model voor herdenkingsdiensten in diverse steden en gemeenten, verspreid over het land. Vanop menige kansel wordt speciale aandacht gegeven aan de combinatie van het sacrale met het profane. Lokale overheden, geestelijken en prominenten verdringen zich in hoofdkerken en kleine parochiekerken ter gelegenheid van de mas-

saal te lande gehouden erediensten. Een en ander brengt, tot in de verste uithoeken van het land, een nooit eerder geziene volkstoeloop teweeg. De koningin wordt gevierd als '*L' Ange tutélaire de notre patrie*'.¹²

De laatste rustplaats van Louise-Marie op het kerkhof van Laken werkt als een magneet op de hoge bourgeoisie, de adel en op '*the rich and famous*' uit het Brusselse. Burgemeesters, politici, topambtenaren en hoge militairen, musici, beeldende kunstenaars, schrijvers, architecten en succesvolle ondernemers verdringen zich voor het verkrijgen van een eeuwigdurende concessie. De orderboeken van beeldhouwers, ornamentisten en marmerbewerkers raken snel gevuld door de onderlinge wedijver tussen opdrachtgevers om de realisatie van het meest indrukwekkende grafmonument. Vanaf 1874 zijn de ontwerpen en uitvoeringen van het nabijgelegen funerair bedrijf van de familie Salu sterk vertegenwoordigd. Witmarmeren beelden en groen gepatineerde bronzen, veelal pleuranten of bustes, contrasteren met blauwe hardsteen of graniet. De burgemeester van Laken, Emile Bockstael (1838-1920) geeft in 1875 de opdracht tot het bouwen van ondergrondse graf galerijen om een oplossing te bieden aan een nijpend plaatsgebrek. De aanleg van het kerkhof van Laken heeft een stedelijk karakter door de aanleg van brede lanen en groenpartijen. Het is de gedroomde plek voor de Brusselse *beau monde* om elkaar te ontmoeten en vooral zich te laten zien. De necropool vervulde met bravoure zijn functie als begraafplaats, maar was evenzeer, en voor velen, dé sociale ontmoetingsplaats bij uitstiek.¹³

Afb. 12 François Gaillard, Kerkhofbezoek in Laken, In : Le Patriote Illustré, nov. 1890 (Universiteitsbibliotheek Gent)

Reeds in dezelfde maand van het overlijden van Louise-Marie stelt Leopold I een persoonlijk budget ter beschikking voor de bouw van een prestigieuze nieuwe kerk. Een crypte is voorzien als be-

graafplaats voor de leden van de koninklijke familie. Ze sluit onmiddellijk aan bij het kerkhof van Laken, in de schaduw van de oude kerk. In plaats van het spontaan ingezameld geld aan te wenden voor de oprichting van een nationaal monument ter ere van de koningin ontstaat het idee de middelen aan te wenden voor de bouw van een hospitaal. In heel het land en vanuit alle lagen van de bevolking worden er donaties ingezameld. Uiteindelijk ontstaat er consensus op regeringsniveau het geld te gebruiken voor de bouw van de nieuwe kerk, naar de wens van de koning.¹⁴

Uit de tientallen inzendingen van de door de staat uitgeschreven wedstrijd voor de bouw van een nieuwe kerk wordt in 1852 gekozen voor het neogotisch ontwerp van Joseph Poelaert. Vanuit katholieke hoek was de neogotische vormtaal de geprefereerde stijl en gezien als de architecturale vertaling van de christelijke tradities: '*le vrai style de l'architecture chrétienne*'.¹⁵ (afb. 13) Het ontwerp voorziet eveneens in een achthoekige grafkapel met een piramidedak als koninklijke crypte. De eerste steenlegging in 1854 is opnieuw aanleiding voor het opzetten van een evenement in aanwezigheid van Leopold I en vertegenwoordigers van Kerk en Staat. Onder een tijdelijke constructie van een gotisch baldakijn met kruis, zegent kardinaal Sterckx de eerste steen. De plechtigheid, die kan rekenen op een ruime publieke belangstelling, is opnieuw een ideaal moment voor de burger om de band tussen Kerk en Staat te promoten.

Afb. 13 Inplanting van de oude en de nieuwe kerk, opmeting i.o.v. de kerkfabriek in 1856 met het oog op vergroting van het kerkhof (Rijksarchief, Bruggen en wegen, T039-dossier 90) (foto Linda Van Santvoort)

Afb. 14 De overleden koning Leopold I zoals opgebaard in het koninklijk Paleis. Het volk schuift aan voor een laatste groet. Ghémar Frères, *Funérailles de S.M. Léopold Ier* (Brussel: Frères Ghémar, 1866 (© Epitaaf vzw)

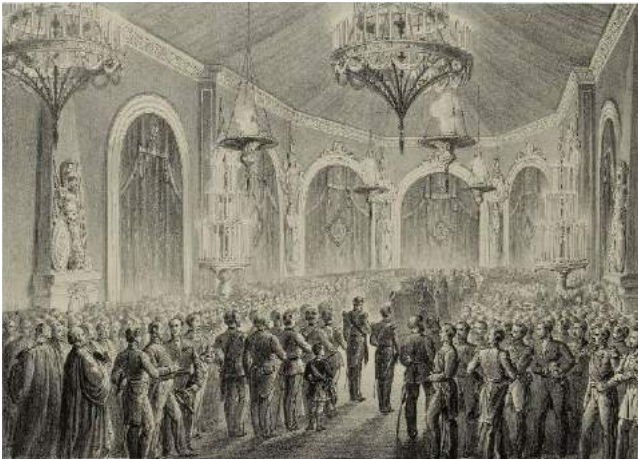
Koning Leopold I overlijdt in december 1865, hij is dan net geen 75 jaar. Zoals bij het overlijden van Louise-Marie vindt een publieke opbaring plaats. Het gebalsemde stoffelijk overschot van de koning wordt gedurende drie dagen getoond, ditmaal in een open kist. Het Paleis wordt bezocht door een talrijke menigte die een laatste groet brengt. De kist is geflankeerd door hoge officieren van het leger en de burgerwacht.¹⁷ Zoals gebruikelijk voor Europese vorsten is de koning gekleed in militair uniform van opperbevelhebber van het leger, waarbij zijn talrijke decoraties prominent zichtbaar zijn. De grote banketzaal van het paleis doet dienst als rouwkapel. Onder een groot baldakijn staat de kist op een grote sarcofaag met daarnaast een tafeltje met daarop voor het publiek geëtaleerde decoraties van de koning.¹⁸ (Afb. 14)

De nieuwe kerk is nog volop in opbouw waardoor het stoffelijk overschot van Leopold I, in afwachting van de beschikbaarheid van de koninklijke crypte, moet worden bijgezet in de kelder van de Sint-Barbarakapel van de oude kerk, naast zijn echtgenote. In tegenstelling tot de door het volk zeer geliefde koningin Louise-Marie, is de populariteit van de koning een pak minder. Dit heeft zo zijn

redenen. Vooreerst is de levenswandel van de koning geen voorbeeld van huwelijkstrouw. Het is vrij algemeen bekend dat de vorst er verschillende minnaressen op nahoudt. Vanaf begin van de jaren 1880 leeft hij quasi permanent samen met de Brusselse Arcadie Claret (1826-1897). Hij had de jonge vrouw een riant onderkomen bezorgd in het nabijgelegen domein van Stuyvenberg. Ze blijft bij hem tot zijn dood. Ook de Staat maakte zich zorgen omwille van de kwetsbare positie van de jonge natie na het overlijden van zijn eerste koning. Er wordt, en niet ten onrechte, gevreesd voor een annexatie bij Frankrijk.¹⁹ Een nog meer heikel punt is Leopolds' geloofsovertuiging als verlichte Lutheraan. In het overwegend katholieke België en in het oplopend discours met de antiklerikalen rond de scheiding van Kerk en Staat is dit allesbehalve welkom. De protestantse vorst zou zelfs grote affiniteit hebben met de vrijmetselarij en vermeend lid zijn van de loge.²⁰

De netelige kwestie vindt een oplossing in een compromis tussen kardinaal Sterckx en de protestanten. Voor de katholieken kan een begrafenisplechtigheid niet plaatsvinden binnen de muren van de kerk. Er wordt aan de Gentse architect Louis De Curte (1817-1891) gevraagd een tijdelijke constructie te ontwerpen die dienst moet doen als tempel voor de protestantse rouwdienst. Deze tempel wordt opgesteld tegenover de oude kerk,

centraal op het kerkhof van Laken. (afb. 15) Vooral de eigenlijke uitvaart vanuit het paleis in Brussel richting Laken zou vertrekken, krijgt het episcopaat de gelegenheid afscheid te nemen van de vorst in een private kamer van het paleis. Daarna nemen de protestanten de dienst over onder leiding van hofpredikant F.W. Becker, waarna de stoet naar de parochiekerk van Laken wordt gevormd.²¹

Afb. 15 Plechtigheid in de tijdelijk opgetrokken tempel, lithografie Victor Dedoncker, ed. Jules Gérard, 1866 (© KIK-IRPA, Brussels (Belgium), cliché Y005213)

Het spektakelgehalte van de rouwstoet van Leopold I overtreft, indien mogelijk, diegene van zijn echtgenote. Ondanks de polemiek is het Belgische volk massaal toegestroomd. De massa - sommige kranten spreken van honderdduizenden - staat in dichte drommen langs het *tracé royal* van het paleis in Brussel tot aan het kerkhof van Laken. Naast een laatste respectbetuiging aan de vorst en de monarchie wordt er blijk gegeven van een nationaliteitsgevoel.²² Henry-François en Jean-Auguste Jones, dé wagenbouwers in de periode, tekenen voor het ontwerp van een monumentale lijkkoets. De kist staat op een hoge katafalk waarop een scepter, een kroon en een purperen mantel ligt. De koets is versierd met wierookvaten, met schilden van de provincies en met de data van de troonsbestijging en overlijden. De koets van vier bij zeven meter wordt getrokken door acht zwart gehelmde paarden. Voor de kostbare constructie is een tijdelijk houten atelier gebouwd in de buurt van het Paleizenplein. Ondanks de religieuze kwestie wordt de stoet gevolgd door katholieke priesters, met op kop de deken van Sint-Goedele. Onmiddellijk na de kist stappen de familie, de vertegenwoordigers van Gotha, de leden van het diplomatieke korps, de Ministerraad, de wetgevende kamers en de rechterlijke macht, maar ook afgevaardigden van de loge.²³ (afb. 16, 17)

Afb. 16 De overbrenging van het lichaam van de overleden vorst naar het Paleis in Brussel. Ghémar Frères, *Funérailles de S.M. Léopold Ier* (Brussel: Frères Ghémar, 1866 (© Epitaaf vzw)

Afb. 17 De rouwstoet komt aan bij de Onze-Lieve Vrouwekerk van Laken. Links in de achtergrond de nieuwe kerk in aanbouw. Ghémar Frères, *Funérailles de S.M. Léopold Ier* (Brussel: Frères Ghémar, 1866 (© Epitaaf vzw)

Nadat het stoffelijk overschot de tempel is binnen gedragen houdt ere-hofpredikant Ernest-Henri Vent de laatste lijkrede voor de opgestelde sarcofaag. Vent was verbonden aan de *Eglise Protestante de Bruxelles* waar Leopold I regelmatig de diensten bijwoonde. In het interieur heeft De Curte vier allegorische beelden voorzien die met een scepter, een zwaard en een palmtak, gerechtigheid en vrede uitbeelden. De twee overige sculpturen zijn afgebeeld met een konings- en een burgerkroon als attributen. Het interieur is overdadig verlicht met rouwlantaarns en kroonluchters. Na deze protestantse dienst wordt de kist binnengedragen langs de hoofdingang van de oude kerk. Om een oplossing te bieden aan de controversiële bijzetting werd aanvankelijk het idee geopperd om het stoffelijk overschot van de koning de kerk binnen te dragen via een opening in de muur van de Sint-Barbarakapel. Het is uiteindelijk door de tussenkomst van kardinaal Sterckx dat men hiervan afziet.²⁴

Het is opnieuw De Curte die kort nadien de op-

dracht krijgt de oude kerk te restaureren. Daarnaast wordt, om te voorzien in een vlotte toegang tot de voorlopige koninklijke crypte, beslist een aparte ingang te bouwen aan de Sint-Barbarakapel. De architect ontwerpt een flamboyant neogotisch portaal, versierd met de koninklijke wapens. Het is de beeldhouwer-ornamentist Georges Houtstont (1832-1912) die instaat voor de uitwerking van dit natuurstenen portaal. Het resultaat is een staaltje van het kunnen van deze uit Frankrijk afkomstige kunstenaar.²⁵ (afb. 18)

Afb. 18 Het portaal ontworpen door de Curte en uitgewerkt door Houtstont. Detail van de wapens van Leopold I (L) en Louise-Marie (R) (foto Linda Van Santvoort © Epitaaf vzw)

Niettegenstaande de bouw van de nieuwe kerk nog niet is voltooid, bijna twintig jaar na de eerste steenlegging, wordt ze plechtig ingehuldigd in de zomer van 1872. Enkele jaren later, in 1876, worden uiteindelijk de stoffelijke overschotten van het vorstenpaar overgebracht naar een mausoleum,

centraal geplaatst in de koninklijke crypte van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De kist van Leopold I wordt gedragen door vierentwintig onderofficieren.²⁶

Na het vertrek van Poelaert in 1865, nemen verschillende architecten, waaronder De Curte, de leiding van het nog steeds niet afgewerkte bouwproject over. In de jaren die volgen vindt hij opnieuw in Houtstont de geschikte leverancier voor de levering van ornamenten.²⁷

Alhoewel de beide begrafenisplechtigheden, en voornamelijk de rouwstoeten, een brede laag van de bevolking massaal had op de been gebracht, was het voor velen onmogelijk geweest om fysiek aanwezig te zijn. Ze worden echter bereikt via gretig gelezen dag- en weekbladen in België en in het buitenland. De gedrukte pers brengt met graagte, en niet zonder de nodige dramatiek, uitgebreide reportages. De illustraties, meestal lithografieën, worden dikwijls afgedrukt op de frontpagina's van dag- en weekbladen en verspreid in hoge oplagen. Daarnaast kunnen de kostbare geïllustreerde albums van Jules Gêruzet (1817-1874) en Ghémar Frères, waarvan de distributie ondersteund is door het hof en de regering, nauwelijks de vraag volgen. De prenten zijn gemaakt op basis van tekeningen, maar ook naar foto's genomen door Louis-Joseph Ghémar (1819-1873), *photographe du Roi*, en zijn concurrent Gêruzet. Ze getuigen van een groeiende beeldcultuur tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw.²⁸

Afb. 19 De rouwstoet die aankomt bij de kerk van Laken. Albumine foto bijgewerkt met Gouache door Louis-Joseph Ghémar. Deze werden geherfotografeerd om het album te maken (vgl. afb. 17) (© KIK-IRPA, Brussels (Belgium), cliché KM017123]

Eindnoten

1. Deze foto's worden bewaard in het fonds Salu van Epitaaf. De grafplaten van het vorstenpaar zijn vandaag bevestigd aan de muur van de wintertuin naast de inkom. De vergulde en met de hand gekapte letters zijn vermoedelijk na een restauratie zwart ingekleurd. De grafplaat van de prinsen is bevestigd aan de muur van de etalage. Prins Philippe is de jongere broer van Leopold II en vader van de latere koning Albert I (1875-1934). Prins Baudouin is de oudste zoon van prins Philippe; Marcel Celis, Linda van Santvoort en Jos Vandenbreeden, *Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken* (Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1994), 24-27; *Bulletins Communaux de Bruxelles* 1879-1901. De afbraak verloopt gefaseerd waarbij aanvankelijk, naast het koor, ook de transepten en de vieringtoren bewaard bleven; Dirk Buelens, "Het archief Salu, een blik achter de schermen van een uitzonderlijk familiebedrijf," *Epitaaf-Tafofiel* nr. 34 (2017): 11-28; Linda van Santvoort, "Het huis en atelier van beeldhouwer Ernest Salu I een Brussels tijds kader," en Tom Verhofstadt, "Atelier en woning Salu I," *Epitaaf-Tafofiel*, nr. 50 (2021): 3-16.

2. De oorspronkelijke residentie (1781-1785) wordt gerealiseerd naar een ontwerp van architect Charles De Wailly (1730-1798) in samenwerking met Louis Montoyer (1749-1811). Louise-Marie overlijdt op 11 oktober 1850.

3. Christoph De Spiegeleer, *Le suprême hommage. De omgang met de dood van koninklijke en politieke elites in België tussen 1830 en 1940* (Brussel: VUBPress, 2020), 155, noot 944, Archief Koninklijk Paleis, Archief Conway, 112, Neerlegging testament Louise, 17 oktober 1850.

4. Celis, *Laken*, 24-27. Het koor van de kerk is uitzonderlijk zuidelijk gericht, volgens de legende naar de wens van Maria. Het schip bestaat uit drie beuken van vijf traveeën en heeft twee asymmetrische transeptarmen. De vieringtoren is gedrongen en vierzijdig. Het koor heeft één beuk van twee traveeën en eindigt op een vijfzijdige apsis.

5. De Spiegeleer, *Hommage*, 259. Aartsbisschop Sterckx en de bisschoppen van Brugge en Gent, Jean-Baptiste Malou en Louis-Joseph Delebecque reisden zelf mee met de leden van hun kapittel. Tijdens de haltes aan de stations van Gent en Mechelen worden psalmen voorzien.

6. Anoniem, "Louise-Marie," *Le Pays* 2, nr. 290 (1850); De Spiegeleer, *Hommage*, 118, 122, noot 713. Artikelen verschenen in *Journal de Bruxelles, L'Indépendance Belge* en *Le Messenger de Gand*, oktober 1850; Jules Gêruzet, *Funérailles de S.A.R. Louise-Marie-Thérèse-Caroline-Isabelle, princesse d'Orléans, Reine des Belges* (Brussel: Gêruzet, 1850).

7. De Spiegeleer, *Hommage*, 104, noot 620, Jean-Pierre Lepage, *A la mémoire de sa Majesté Louise-Marie-*

Thérèse-Charlotte-Isabelle d'Orléans (Brussel: Vanderauwera, 1851), 114, 129-131; noot 623, AKP, Archief Conway, 89; gedrukte pers: *Journal de Bruxelles, L'Indépendance Belge, Le journal de Liège* en *l'Observateur Belge*, oktober 1850. De koningin is vanaf 14 oktober twee dagen opgebaard.

8. De Spiegeleer, *Hommage*, 161, 259-260, noot 974, *L'Indépendance Belge*, oktober 1850.

9. De Spiegeleer, *Hommage*, 155-156, noot 945, Archief Binnenlandse Zaken, Diplomatiek Archief, *Programme du Cérémoniel*, oktober 1850.

10. De Spiegeleer, *Hommage*, 261, 294, noot 1563-1566, Gêruzet, *Reine des Belges* 15-17; *Lijkrede voor Louise-Marie-Theresia van Orleans, Eerste Koningin der Belgen, uitgesproken door den eerw. P. Descamps* (Gent: Hoste, 1850). Leopold I was niet aanwezig. De lijkrede werd via de gedrukte pers verspreid over het land, maar ook in het buitenland. Op dezelfde dag werd in de kerk van Saint-Roch in Parijs een mis opgedragen. Louis-Marie drukte in haar testament de wens uit namissen te laten opdragen op de verjaardagen van haar dood.

11. De Spiegeleer, *Hommage*, 156, 161.

12. De Spiegeleer, *Hommage*, 261, 294, noot 1563-1566, Gêruzet, *Reine des Belges* 15-17; *Lijkrede voor Louise-Marie-Theresia van Orleans, Eerste Koningin der Belgen, uitgesproken door den eerw. P. Descamps* (Gent: Hoste, 1850). Leopold I was niet aanwezig. De lijkrede werd via de gedrukte pers verspreid over het land, maar ook in het buitenland. Op dezelfde dag werd in de kerk van Saint-Roch in Parijs een mis opgedragen. Louis-Marie drukte in haar testament de wens uit namissen te laten opdragen op de verjaardagen van haar dood.

13. De liberale politicus, Emile Bockstael, is vanaf 1877 (de laatste) burgemeester van Laken. In de oorspronkelijke toegang tot de graf galerijen wordt na zijn overlijden in 1924 een memoriaal opgericht naar ontwerp van Ernest Salu met een marmeren buste van de beeldhouwer Pierre Theunis (1883-1950) (perk 30, concessie B 186); Tom Verhofstadt, "Emile Eloi Bockstael," *Epitaaf-Tafofiel*, nr. 14 (2012): 6-10.

14. De Spiegeleer, *Hommage*, 181, 307-309, noot 1869-1871, *Bulletins de l'Académie Royale* (Brussel: Hayez, 1851). De architecten- en beeldhouwerswedstrijd, met Guillaume Geefs (1805-1883) in de jury, georganiseerd door De Schone Kunstensectie van de Koninklijke Academie, leverde geen winnaar op; OCMW Archief van Brussel, *Fonds du Conseil général des Hospices et Secours*, oktober 1850. In Brussel verzamelden armenbezoekers van liefdadigheidscomités, afhangende van de Raad van Godshuizen en Hulp, kleine donaties in; *Journal des Flandres*, oktober 1850.

15. De Spiegeleer, *Hommage*, 308, noot 1878, Notre-Dame de Laeken (Brussel: Société pour la propagation

de la Saine Doctrine, 1854); De inzending door de jonge architect Alphonse Balat (1818-1895) haalt het niet. Hij zal zich echter later inschrijven in de canon van de architectuur met onder meer de Balatkas in de Plantentuin van Meise (1854), de Koninklijke Serres van Laken (1874-1876) en met het ontwerp van het Brusselse Museum voor Schone Kunsten (1875-1886). Balat is eveneens begraven op het kerkhof van Laken. Het sobere grafmonument in blauwe hardsteen is opnieuw uitgevoerd door Salu (perk 9C, concessie 1485); Jos Vandenbreeden, "Alphonse Balat, hofarchitect van Leopold II," *Epitaaf-Nieuwsbrief*, nr.29 (1995): 4-5.

16. De Spiegeleer, *Hommage*, 308-309, noot 1880, *Pose solennelle de la première pierre de l'église à ériger à Laeken à la mémoire de S.M. la Reine Louise-Marie*, 27 mai 1854 (Brussel: Labroue et Cie, 1854).

16. De Spiegeleer, *Hommage*, 104, noot 627, *Journal de Bruxelles*, december 1865; Gita Deneckere, *Leopold I. De eerste koning van Europa* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011). De koning overlijdt op 16 december 1865.

17. De Spiegeleer, *Hommage*, 105, noot 635, *Le Monde illustré*, december 1865.

19. De Spiegeleer, *1834-1849-1891: The ultimately Deaths of Three Heirs tot he Belgian Throne* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016); De Spiegeleer, *Hommage*, 77-78, noot 436-446.

20. Emile Braekman, *Het protestantisme te Brussel, van de oorsprong tot aan het overlijden van Leopold I* (Brussel, Bib Albert I, 1980); De Spiegeleer, *Hommage*, 263. Leopold liet zich omringen door acht Anglicaanse en Lutheraanse predikanten.

21. De Spiegeleer, *Hommage*, 158, noot 957, *L'Illustration*, december 1865; De Curte had zich reeds in 1852 geplaatst tussen de drie finalisten in de wedstrijd voor het ontwerp van de nieuwe kerk te Laken. Hij bouwt een stevige reputatie op als restaurateur van religieuze bouwwerken. De Curte ontwerpt in 1878 het Monument voor de Dynastie met een beeld van Leopold I door Guillaume Geefs. De architect is eveneens begraven op het kerkhof van Laken. Een eclectisch grafmonument in blauwe hardsteen bevat witmarmeren bas-reliëfs verwijzend naar de tijd en architectuur (perk 5A, concessie 1404); Jos Vandenbreeden, "Architect Louis De Curte," *Epitaaf-Nieuwsbrief* 11-12 (1991): 8; Van Santvoort, "Brussel-Parijs: een artistieke wisselwerking weerspiegeld op het kerkhof van Laken," *Epitaaf-Nieuwsbrief*, nr. 36 (1997): 6-7.

22. De Spiegeleer, *Hommage*, 118, *Journal de Bruxelles*, *L'Indépendance belge*, *L'Echo du parlement*, december 1865.

23. De Spiegeleer, *Hommage*, 115, 129-130, 263, noot 784, 693, Catherine Rommelaere, *Voitures et carrossiers* (Brussel: Timperman, 2004); Stadsarchief van Brussel, Archives de la police, *funérailles de Leopold I*, december 1865; Jan van den Bergh,

God in Laken: het Belgisch koningshuis en het katholicisme (Antwerpen: Manteau, 2009).

24. Jules Gêrûzet, *Funérailles de S.M. Léopold-Georges-Chrétien-Frédéric de Saxe-Cobourg* (Brussel: Gêrûzet, 1866); Ghêmar Frêres, *Funérailles de S.M. Léopold Ier* (Brussel: Frêres Ghêmar, 1866).; De Spiegeleer, *Hommage*, 158.

25. Linda van Santvoort, "Georges Houtstont en de Ornamentenkoorts van de Belle Epoque," *Erfgoed Brussel* 35 (2021). Houtstont participeert in belangrijke bouwprojecten in samenwerking met onder meer de architecten Henri Beyaert (1823-1894) en De Curte. Epitaaf bewaart een 250-tal gipsen in het Fonds Houtstont; Van Santvoort, "Brussel-Parijs," *Epitaaf-Nieuwsbrief*, nr. 36 (1997): 6-7. Ter hoogte van het vroegere doksaal wordt het bewaarde koor afgesloten en omgevormd tot kapel. Het neogotische portaal van De Curte-Houtstont is hierin geïntegreerd en fungeert nu als toegang.

26. De Spiegeleer, *Hommage*, 126, noot 777, *Indépendance belge*, april 1876; *Le Monde Illustré*, mei 1876.

27. Van Santwoort, *Houtstont*. Poelaert concentreert zich op het monsterproject 'de bouw van het Justitiepaleis'. Tot op vandaag is de kerk nog steeds onafgewerkt. Meerdere onafgewerkte partijen natuursteen wachten om te worden uitgekapt tot hogels en andere voorziene ornamentiek. Het zijn vooral de hoog oplopende kosten en de ongelukkige keuze voor een te zachte natuursteensoort waardoor het aftakelingsproces zich al snel inzet.

28. De Spiegeleer, *Hommage*, 99, noot 601-605, Fototheken van het KIK en het Stadsarchief van Brussel; Prentenkabinet Albertina; de dag/weekbladen *L'Illustration*, *The Illustrated London*, *Le Monde Illustré*, *Le Journal de Liège*, *L'Echo du Parlement*, december 1865 en *L'Indépendance belge*, januari 1866; Marie-Christine Claes en Catherine Rommelaere, "Het album Ghêmar van de begrafenis van Leopold I," *Bulletin KIK* (2004-2005); Ghêmar Frêres ontstond in 1860 uit het atelier van Louis Ghêmar; Louis Ghêmar is samen met zijn zusters begraven in een mausoleum in geschilderde Franse kalkzandsteen dat rust op een arduinen sokkel, naar een ontwerp van de Franse beeldhouwer Ernest Carrier-Belleuse (1824-1887) met allegorie van de Wetenschappen (perk 31B, concessie 172); Lode De Clecq, "Laken-Monument Ghêmar," *Epitaaf-Nieuwsbrief*, nr. 8 (1990): 2; Filip Tas, "Ghêmar Frêres, Photographes du Roi," *Epitaaf-Nieuwsbrief*, nr. 9 (1990): 2-3.

4. 'GROOTSE' BEGRAFENISSEN OP HET KERKHOF VAN LAKEN

LINDA VAN SANTVOORT

De begraafplaats van Laken is vaak het toneel geweest van een grote volkstoeloop naar aanleiding van de begrafenis van prominente Brusselaars; politici, schrijvers, musici, architecten.... Al lang voor de eerste vorstin Louise-Marie er in 1850 haar laatste rustplaats vond werd het kerkhof van Laken uitverkoren door de happy few.

Necrologieën die gepubliceerd werden naar aanleiding van het overlijden van een belangrijk iemand bevatten in eerste instantie biografische informatie, ze geven een curriculum en zingen de lof over de overleden persoon. In de pers wordt soms verslag uitgebracht over een begrafenis en komt er informatie over de aanwezigen. Redevoeringen die werden gehouden tijdens de begrafenisplechtigheid worden achteraf vaak gepubliceerd. Het is een onderwerp dat het verdient systematisch te worden uitgediept omdat het inzicht verschaft in het persoonlijke en professionele netwerk rond de overledene.

Voor het kerkhof van Laken zijn er alvast een paar 'grootse' begrafenis en onze aandacht verdienen.

LA MALIBRAN

De legendarische cantatrice Maria Felicia Garcia Malibran –de Bériot (1808-1836) – beter gekend als La Malibran- werd op Laken begraven op 3 januari 1837. Haar begrafenis groeide uit tot een ongeëvenaard massa-evenement en was in alle opzichten uitzonderlijk, niet in het minst ook omdat de eer van een grootse begrafenis en een eigen grafmonument zelden een vrouw toekwam!

Beeld van La Malibran in het mausoleum, Beeldhouwer Guillaume Geefs (foto Linda Van Santvoort 2021, © Epitaaf vzw)

Haar korte leven valt niet in enkele zinnen samen te vatten. Zij kreeg een opleiding van haar vader, de Spaanse tenor en componist Manuel Garcia. Zij debuteerde al op jonge leeftijd in Napels en haar internationaal succes bracht haar van Londen, Parijs, Milaan tot zelfs New York. Privé was haar leven turbulent. Na een mislukt huwelijk met zakenman Eugène Malibran trad zij op 29 maart 1836 voor een tweede keer in het huwelijk met de Belgische violist Charles Auguste de Bériot (1802-1870). Toch zal de zangeres Malibran als artiestennaam behouden.

Het echtpaar Malibran-de Bériot vestigt zich in een mooie en grote woning in Elsene.¹

"Pavillon Malibran", woonplaats van de Bériot-Malibran, toestand 1853. Bron : Gemeente archief Elsene, <https://archiviris.be/fr/2019/02/17/maison-communale-dixelles-gemeentehuis-van-elsene/>

In mei 1836 reist La Malibran naar Londen waar zij in "Drury-Lane theater" de hoofdrol speelt in "The Maid of Artois" (1836), een opera van Michael William Balfe, volledig afgestemd op het zangtalent van La Malibran.

Het was tijdens dat verblijf in Londen dat zij tijdens een rit op een paard ten val kwam.

Een terugkeer naar haar woonst in Elsene en het onvermoeid verder reizen van het ene naar het andere theater konden niet verhullen dat de opgelopen verwondingen een zware tol hadden geëist.

Het is tenslotte tijdens een optreden in Manchester dat de 28 jarige opera zangeres in elkaar zal stuiken om er enkele dagen later op 23 september 1836 te bezwijken.²

La Malibran in de titelrol van "the maid of Artois". (Harvard Theater collection, Harvard University)

Aanvankelijk werd La Malibran in Manchester begraven en slechts na grote inspanning van haar moeder en weduwnaar kon haar lichaam worden overgebracht naar Brussel. Daar werd de kist eerst opgebaard in haar woning te Elsene waar haar talrijke fans een laatste groet konden brengen. La Malibran werd begraven op het kerkhof van Laken.

Het grafteken werd tot stand gebracht na een tekening. Het mausoleum heeft de vorm van een gesloten tempel onder kroonlijst met acroterie en een koepelvormige bekroning.

Het marmeren beeld van de zangeres – ten voeten uit – is van de hand van hofbeeldhouwer Guillaume Geefs. Geefs stelt de zangeres voor met het hoofd naar de hemel gericht, de handen open, gekleed in een gewaad waarvan de plooien soepel rond het lichaam vallen. Oorspronkelijk waren er op de binnenzijde van de koepel engelen geschilderd, waardoor het leek alsof die La Malibran in de hemel opnamen.³ Er is zelfs sprake van een glazen bedaking die het beeld van La Malibran van bovenuit verlichtte.⁴ De bronzen poort is ook een ontwerp van Geefs, hetzelfde dat hij ook toepaste in het monument aan de martelaren op het Martelarenplein. De poort werd bij een bronsgieter in Luik gemaakt en was voltooid en klaar voor plaatsing in 1840.⁵

Het mausoleum van La Malibran op het kerkhof van Laken (Concessie nr. 15, Perk 11, Weg 11). (Foto Linda Van Santvoort 2021 © Epitaaf vzw)

Het mausoleum is opvallend sober voor een tijd waarin de funeraire architectuur gekenmerkt werd door "l'étalage d'une vanité déplacée"; om het met de woorden van Arthur Cosyn te zeggen. De Franse historicus en muziekcriticus Arthur Pougin—die in 1911 een biografie schreef van La Malibran—was alvast weinig overtuigd van dit mausoleum en noemde het "un monument assez fâcheux".⁶

Het is ook Pougin die een verslag geeft van de begrafenis van La Malibran, zoals het in de contemporaine pers verscheen.⁷(zie kadertekst)

Kwatrijn van Alphonse de Lamartine—Op de sokkel van het beeld van La Malibran

C'est dimanche, dans la soirée, que la dépouille mortelle de l'admirable cantatrice est arrivée à Ixelles . Le cercueil en plomb, enfermé dans un autre cercueil en chêne et drapé en noir, avait été déposé sur une estrade au milieu du salon . Ce salon , entièrement tendu de noir, était éclairé par un lustre et par un riche entourage de cierges. Le cercueil supportait un large écusson d'argent, sur lequel on lisait : Marie-Félicité Garcia, femme de Bériot, décédée à l'âge de vingt-huit ans.

A onze heures, la Société d' harmonie d' Ixelles , dont M. de Bériot est le président, la Société de la Grande-Harmonie de Bruxelles et l'excellente musique du régiment des guides du roi étaient réunies à la maison mortuaire , ainsi qu'un très grand nombre de personnes venues pour rendre un dernier hommage à l' illustre artiste, aussi bien qu'à la femme bienfaisante qui a emporté dans la tombe de si justes et de si universels regrets. A onze heures et demie le cercueil a été placé sur un corbillard attelé de quatre chevaux, et le cortège s'est mis en marche dans l'ordre suivant : les tambours du 8e régiment d'infanterie; la Société d' harmonie d' Ixelles avec sa bannière voilée d'un crêpe ; la Société de la Grande-Harmonie de Bruxelles, aussi en deuil; la musique du régiment des guides; le corbillard, dont les cordons étaient soutenus, en avant par MM. Blargnies, conseiller à la cour d'appel, A. de Peellaert, compositeur de musique, Geefs, statuaire, et Navez, peintre d' histoire; en arrière par MM. Fétis, directeur du Conservatoire royal, A. Baron, homme de lettres, Suys, architecte, et Renard, artiste du Théâtre Royal . Derrière le corbillard, les élèves du Conservatoire les artistes des théâtres de la ville et les personnes invitées.

Sur sa route, le cortège s'est successivement augmenté d'une foule immense, et malgré la boue qui encombrait les rues et la route de Laeken, il était encore très nombreux à son arrivée au cimetière. Pendant tout le trajet, les différents corps de musique n'ont cessé de faire entendre tour à tour des marches funèbres. Plusieurs édifices étaient tendus de noir. Nous avons remarqué l' hôtel d' Angleterre et le local de la Société de la Grande-Harmonie.

Le cortège, après une marche lente et pénible, est arrivé à Laeken à une heure et demie. La porte de l' église était fermée, mais un portique tendu en noir avait été élevé à l'entrée du cimetière, et le corps a été reçu au bruit des cloches. Beaucoup de dames s'étaient rendues d'avance au cimetière. Le cercueil ayant été porté à bras à l' entrée du caveau sur lequel doit être élevé le monument, M. Fétis a fait exécuter, par les élèves du Conservatoire et par les artistes du théâtre et de la ville, un Miserere à quatre parties, sans accompagnement, d'un très bel effet ; puis deux discours ont été prononcés, l'un par M. Fétis, l'autre par M. Baron. Ces discours, également bien pensés et bien écrits , ont été accueillis par de nombreux applaudissements.

Ainsi s'est terminée une cérémonie qui laissera de profonds souvenirs dans la ville de Bruxelles. Toute la population avait pris une vive part aux démarches faites pour obtenir que la dépouille mortelle de Mme Malibran fût rendue à une ville dans laquelle cette incomparable artiste avait pris ses droits de cité.

Tout est consommé.

Grafteken van Nicolas Jean Rouppe. Foto Linda Van Santvoort 2021
(© Epitaaf vzw)

Op 7 augustus 1838 werd Nicolas-Jean Rouppe (1768-1838) - de eerste burgemeester van de hoofdstad na de onafhankelijkheid- begraven op Laken. Arthur Cosyn noteert in zijn "Le Cimetière de Laeken" dat zijn begrafenis veel volk lokte, ambtenaren van het octrooi registreerden dat er 36.000 mensen aanwezig waren.⁸

Architect Tilman François SUYS

De begrafenis van architect Tilman François Suys (1783-1861) op 15 juli 1861 ging gepaard met de nodige luister en bracht heel wat prominenten op de been. De plechtigheid werd gestart in Schaarbeek (woonplaats van de architect) en in stoet werd de kist eerst via de Koninklijke Sint-Mariakerk en dan naar het kerkhof van Laken gebracht. Als architect honoraire van de Koning, lid van de Koninklijke Academie en vele jaren deel uitmakend van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) kon het niet anders dan dat Suys' begrafenis zou worden bijgewoond door een schare van hoogwaardigheidsbekleders. Verschillende prominenten voerden het woord bij de 'levée du corps'. Architect Henri Beyaert (1823-1894) vertegenwoordigde zijn leerlingen die talrijk waren; Tilman François Suys was immers jaren lang professor aan de Brusselse Academie. François-Joseph Navez (1787-1869) sprak in naam van de KCM en stond

Grafteken van Tilman François Suys, In 1887 werd ook zijn zoon, architect Léon Suys in het graf bijgelegd (Concessie 139, Perk 8) Foto Linda Van Santvoort 2021 (© Epitaaf vzw)

als directeur van de academie ook jarenlang in nauw verband tot de architect, hij liet ook zijn huis door hem bouwen. Ook dichter André Van Hasselt (1806-1874)⁹, secretaris van de Klasse voor Schone Kunsten, nam het woord. Van Hasselt, Navez en Beyaert begeleidden de kist en werden bijgestaan door Henne, interim directeur van de Academie, door Romberg van het ministerie van Binnenlandse zaken, door Adolphe Quetelet (1796-1874) directeur van het observatorium in Sint-Joost-ten-Node, door architect Jean-Pierre Cluysenaar en door beeldhouwer Louis Jéhotte.

De rouwstoet bestond ook uit vertegenwoordigers van het Koningshuis. De opkomst was zeer talrijk : "on remarquait la presque totalité des ingénieurs et architectes de la capitale".¹⁰

Voor de toespraak van Navez die zich rechtstreeks tot zijn overleden vriend richtte was vol emotie:

" j'ai la douleur de te survivre, mais l'âge me rapproche beaucoup de toi. Je t'adresse un dernier adieu, cher ami, notre séparation ne saurait être bien longue ! au revoir ! nous nous retrouvons dans un monde meilleur ». ¹¹

Kunstschilder François-Joseph Navez

De grafzerk Navez-Portaels op het kerkhof van Laken, opvallend sober tussen de monumentale graven. (Concessie 44, weg 15 a, perk 6). Foto Linda Van Santvoort 2021 (© Epitaaf vzw)

François-Joseph Navez overleefde zijn vriend Suys nog 8 jaar, hij stierf op 11 oktober 1869 in zijn woning aan de Koningsstraat in het centrum van Brussel dat hij bewoonde samen met zijn schoonzoon Jean-François Portaels (1818-1895). De gewezen directeur van de Brusselse Academie en boegbeeld van de neoclassicistische schilderkunst – met een omvangrijk oeuvre – was al geruime tijd ziek en verloor in zijn laatste levensjaren het zicht en gehoor. “la mort a-t-elle été pour lui une délivrance....”.¹² Zelf had hij aangedrongen op een bescheiden ceremonie maar toch was de toeloop groot. Biograaf Louis Alvin getuigt :

“Ses obsèques furent modestes et sans ostentation : il l’avait demandé. Elles furent pourtant imposantes par le concours extraordinaire qui s’y porta et par le sentiment profond (...) ». ¹³

De begrafenis van Navez bracht vooraanstaande personen uit de kunstwereld bij elkaar. De kunstenaar werd opgebaard in zijn atelier waar collega’s kunstenaars het woord voerden. Onder hen Nicaise De Keyser (1813-1887) in naam van de Ko-

ninklijke Academie, klasse voor schone kunsten en als directeur van de Antwerpse Academie. Het was Navez’ schoonzoon Portaels die vooring in de begrafenisstoet.¹⁴ Navez werd bijgezet in het graf op het kerkhof van Laken waar hij eerder ook al zijn beide kinderen, zijn echtgenote en kleinzoon had begraven.¹⁵

Grafteken van architect Joseph Polaert. (Concessie 93, en grafgalerij cel 668).Foto Linda Van Santvoort 2021 (© Epitaaf vzw)

Er zijn ook signalen van begrafenissen die in mineur plaats vonden. Zo getuigt Portaels over die van architect Joseph Poelaert (+ 3 november 1879) :

“funérailles tristement mesquines où l’un de nos plus grands hommes à été enterré moins bruyamment que le premier conseiller communal venu.»
¹⁶

Eindnoten

1. Heden het gemeentehuis van Elsene.
2. Celis M., Vandenbreeden J., *Kerkhof van Laken*, Epitaaf, 1991, p. 18.
3. *The Mirror of literature, amusement and Instruction*, Londen, 1843, p. 32.
4. *Routledge guide to Cristal Palace*, New York, 1854, p. 146.
5. *The polytechnical Journal*, Londen, p. 236.
6. Arthur Pougin, *Marie Malibran, histoire d'une cantatrice*, Parijs, 1911, p. 269.
7. Idem, p. 243-244.
8. Arthur Cosyn, *Le Cimetière de Laeken*, 1906, p.15, noot 3.
9. Ook op Laken begraven.
10. Moniteur Belge, Journal Officiel, 1er supplément au n° 198, 1861. De teksten van de toespraken zijn integraal opgenomen in het staatsblad.
11. Idem.
12. *Collection de précis historiques. Mélanges littéraires et scientifiques*, 1869, p. 530.
13. Louis Alvin, *FR. J. Navez, sa vie, ses œuvres et sa correspondance*, Brussel, 1870, p. 265.
14. *Collection op.cit.*, p.530.
15. Linda Van Santvoort, *Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst, François-Joseph Navez en Jean-François Portaels, in één graf op het kerkhof van Laken*, in : Nieuwsbrief Epitaaf, n° 29, 1995, pp. 2-4.
16. *Architecture. Le nouveau palais de justice*, in L'Art Moderne, 1881 (n° 7), p. 53.

5. ATELIER ERNEST SALU NEEMT DEEL AAN DE BRUSSELS BIENNALE ECLECTIC ARCHITECTURE (BBEA) - 2 EN 3 OKTOBER 2021

TOM VERHOFSTADT

Naast het jaarlijkse BANADFestival (art nouveau en art deco) en de Brussels Biennale Neoclassic (BBN) – waarvan de eerste editie in 2020 doorging – organiseert Explore.Brussels vanaf dit jaar de BBEA die volledig in het teken staat van de Eclectische architectuur die in de lange 19e eeuw zijn onuitwisbare stempel heeft gedrukt in het Brusselse architectuurlandschap, denken we clichégewijs aan het Justitiepaleis, het Beursgebouw of de Centrale lanen te Brussel. De stijl kwam tot bloei in de context van een ongekennde stedelijke groei en op een moment waarop de jonge Belgische staat en hoofdstad zich duidelijk begonnen te profileren. Het eclecticisme creëerde als het ware een nieuw stadsdecor, opgebouwd rond bouwwerken die elkaar in originaliteit naar de kroon staken, terwijl ze toch samen een homogeen stadslandschap vormden.

Net als de Brussels Biennale Neoclassic biedt de Brussels Biennale of Eclectic Architecture (BBEA) een nog weliswaar beperkt, doch origineel programma aan, gespreid over de twee weekends van 2 tot 10 oktober 2021.

Het atelier Salu opent zijn deuren het weekend van 2 en 3 oktober. Het volledige programma is hier terug te vinden, reserveren is verplicht op dezelfde website. Moet gezegd dat deze biennale een flexi-

bele definitie van het eclecticisme aanhangt, om een grote verscheidenheid aan architecturale werken te kunnen belichten.

De formule is ondertussen gekend; centraal staan de geleide bezoeken aan unieke interieurs die gewoonlijk gesloten zijn voor het publiek. Daarnaast zijn er nog talloze, uiteenlopende activiteiten, zoals wandelingen en tochten met gids, specifieke activiteiten voor gezinnen en lezingen.

Zo zal onze voormalige voorzitter en bestuurslid Linda Van Santvoort op donderdag 30 september de aftrap geven met de inleidende lezing 'Het ABC van eclecticisme' en op donderdag 7 oktober is de Franse beeldhouwer-ornamentist het onderwerp in 'La fièvre ornemaniste dans l'architecture éclectique. L'œuvre de Georges Houtstont'. Deze zal doorgaan in het atelier Salu omringd met de gipsen en modellen van Georges Houtstont.

Ook voor beide lezingen is reserveren verplicht op de website

<https://www.explore.brussels/nl/bbea>

Op de begraafplaats van Robermont mochten we alvast het eclectisch grafteken van A. Delfosse naar ontwerp van architect Auguste Castermans bewonderen (foto Linda Van Santvoort © Epitaaf vzw)

COLOFON

Epitaaf vzw

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16

1020 BRUSSEL (Laken)

info@epitaaf.org

www.epitaaf.org

rekeningnr.: BE20 0682 0392 6056

lidmaatschap: 25€

Voor de realisatie van deze Tafiel, dank aan:
Urban.brussels, Nationale Bank, CIDEP

Heeft u een voorstel voor een bijdrage in de Tafiel ? Een artikel dat verband houdt met
funerair erfgoed?
Aarzel niet ons uw voorstel te doen via mail

Volg ons ook op **facebook**